CONCEPTUALIZAREA LA BAZA TIPOLOGIILOR COGNITIVE

Cornelia CINCILEI,
Universitatea de Stat din Moldova,
Chișinău, Republica Moldova

Abstract: *The persistent idea of languages being similar in their diversity is guiding the linguists' search for universals and language taxonomies. It reappears with regularity across research paradigms and approaches, despite the periodical dissatisfaction of scholars with their results and with the ever illuding language universality and universals, at which point the linguists' focus would rather turn towards the description of languages in their own terms. Eugeniu Coseriu considered these tendencies as contrary, but not contradictory, since the universals are different with different researchers. From his integrative approach to language, an approach that is gaining momentum in the cognitive semiotics, Coseriu distinguishes three types of universals, corresponding to the three kinds of meaning. These are instrumental distinguishing between what is comparable across languages based on translatability and what is universal based on the idiomatic meaning. The issue of universality and diversity is discussed with regard to the concept of possession. The paper argues that the autonomy of possession compared to location and existence is defined by its anthropocentric nature, by the specific sub-categorial meanings covered by this concept and the specific recurrent patterns of its formal encoding, at least in most (Indo-) European languages. Two types of encoding are focuses on, conventionally called BE- and HAVE-language types, although in full awareness of the non-existence of such a thing as a pure type. The paper discusses examples of variation in possession formal encoding along the lines of such categorial meanings as aspectuality, alienability et al.*

Cuvinte-cheie*: universalii, variabilitate lingvisitcă, Eugen Coșeriu, tipologie, conceptul de posesie.*

Ideea latentă și persistentă, care ține de unitatea limbilor în diversitatea lor și care face posibilă însăși comunicarea între limbi, a alimentat de mai mult timp încercările cercetătorilor de a identifica, pe de o parte, universaliile lingvistice la baza acestei unități, iar pe de altă parte, tipurile lingvistice relevante, care să reflecte variabilitatea limbilor pe criterii pertinente. Drept ilustrare poate servi revista germană *STUF – Language Typology and Universals*, publicată din 1948 până în prezent.

În plan mare, însă, interesul pentru universaliile lingvistice și tipologie a avut, în oarecare sens, urcușuri și coborâșuri, acestea revenind în atenția lingviștilor în funcție de schimbarea paradigmelor sau a abordărilor în cercetare. În plină dominanță a structuralismului, după o perioadă de atenție exagerată asupra diferențelor dintre limbi, în anii 60 Joseph Greenberg a comparat structurile morfo-sintactice a 30 de limbi din familii diferite pentru a formula 45 de universalii, exprimate prin corelații de felul "dacă o limbă are categoria genului, ea întotdeauna are și categoria numărului" și tipuri de limbi după ordinea cuvintelor semnificative în propoziție sau universalii (Greenberg, 1963). Criticile aduse ulterior acestei cercetări țineau, în primul rând, de criteriile puse la bază, de extrapolarea aparatului analitic morfo-sintactic, moștenit din tradiția greco-latină ("verb", "caz" etc.), la limbi cu structuri foarte diverse. Pe parcursul anilor, au fost formulate mai multe universalii de natură constatativă sau relațională, relative sau absolute, la diferite paliere ale limbii, ca de exemplu, la nivel fonetic, cu afirmații de tipul că "toate limbile au consoane și vocale", universalitatea fiind interpretată drept una predeterminată de specificul și posibilitățile aparatului articulator al omului. Printre cercetările tipologice mai semnificative la nivel sintactic au fost cele care au rezultat în diferențierea a doua tipuri relevante de limbi – nominative și ergative. Totuși, abordarea structuralistă nu aducea, după părerea multor cercetători, la stabilirea universaliilor drept caracteristici fundamentale comune pentru limbi din cauza relevanței insuficiente a criteriilor propuse, deseori având ca reper structurile din limba cercetătorului, în timp ce limbile tot mai numeroase, incluse în studii, furnizau structuri tot mai diverse.

Abordările funcționale în cercetare au readus în atenția lingviștilor problemele legate de universalii și tipologiile lingvistice. În 1990, de exemplu, William Croft face o încercare de a reevalua aportul studiilor contrastiv-tipologice descriptive pe parcursul a câtorva decenii, cu referire la gramaticile diferitor limbi, în intenția de a descoperi paterne sistematic recurente și a formula con-

strângeri universale care le definesc (Croft, 1990). În multe cazuri comparațiile între limbi au pus în continuare la bază categoriile tradiționale (clase funcționale/părți de vorbire, categorii gramaticale etc.). Universalismul categorial a fost de asemenea îmbrățișat de la bun început de tipologia generativă. Însă dissatisfacția multor lingviști cu ceea ce considerau incapacitatea studiilor structuralist-descriptive de a genera universalii și tipologii pertinente, de a soluționa paradoxul comparabilității unor sisteme incomensurabile, conducea deseori la tendințe etnocentrice, în consonanță cu ideile ilustrului savant german Wilhelm von Humboldt și, mai târziu ale lui Franz Boas (expuse în contextul studierii limbilor indigenilor americani), precum că limbile sunt cel mai bine descrise în termenii lor proprii decât în termenii unui set prestabilit de categorii presupus universale.

De menționat că aceste tendințe - de la particularism lingvistic la universalism - Eugen Coseriu le-a caracterizat, încă în 1987, ca fiind contrarii dar nu contradictorii (Coșeriu, 2003: 15; textul este tradus din Coseriu, 1987), atenționând că universaliile constatate sau propuse nu sunt aceleași la diferiți cercetători. Pentru a sublinia natura diferită a universaliilor, inclusiv ca fenomene semiotice și ale limbajului *omului*, pe de o parte, și drept concepte artificiale și obiect al cercetărilor lingvistice, pe de altă parte, Eugen Coșeriu propune trei tipuri de universalitate primară (conceptuală, esențială și ca generalitate istorică, respectiv cu universalii posibile, esențiale și empirice) și două tipuri de universalitate secundară cu tipuri derivate de universalii (selective și implicative). Majoritatea universaliilor esențiale, cu caracter generic, reflectă caracteristicile semiotice ale limbii în evoluție (”limbajul se prezintă în mod necesar sub forma limbilor; orice limbă trebuie să aibă expresie și conținut; orice limbă implică o organizare gramaticală; orice limbă se schimbă de-a lungul istoriei sale etc.”), caracteristicile de rang mai înalt decât cel la care se opera, de obicei, cu noțiuni de lexeme și categorii morfologice specifice ca bază a variabilității la nivel de structurare gramaticală (”Nu este necesar să fie deosebită „calitatea” de „proces” şi, în consecinţă, adjectivul nu este o universalie esenţială”), precum și caracteristicile comunicativ-discursive ale limbajului (”Este [...] necesar ca în orice limbă să se poată spune ceva cu privire la ceva, prin urmare, ca orice limbă să aibă procedee pentru a distinge „rema” şi „tema” („comentariul” şi „topicul”). Nu este raţionalmente necesar ca pronumele personale să existe pretutindeni ca o categorie autonomă, dar este necesar ca orice limbă să poată distinge într-un anumit fel persoanele dialogului şi nonpersoana.”) (Coseriu, 2003, 20-21).

Prin abordarea multidimensională, multiaspectuală și comprehensivă a limbajului s-a manifestat gândirea vizionară a lui Eugen Coseriu. Schimbările metodologice majore produse în cercetările lingvistice începând cu ultimele decenii ale secolului trecut – așa-zisa cotitură semantică și pragmatică, paradigma antropocentrică, constructivist-cognitivă, care au adus în prim-plan atât interfața dintre limbă și cogniție ca fenomen general de conceptualizare a lumii de către om, cât și atenția asupra limbajului ca limbă în acțiune, ca fenomen socio-cultural, caracterizat prin dinamism și potențial creativ au generat noi abordări complexe la intersecția diverselor domenii tradiționale de cercetare.

Indiferent de schimbările metodologice şi de paradigmă, discuțiile în controversă privitor la universalitatea și diversitatea lingvistică persistă. De exemplu, unii cercetători cognitiviști văd universalitatea lingvistică drept iluzorie, afirmând că percepția larg răspândită, precum că limbile sunt în esență similare, nu rezistă în fața datelor empirice din peste 6000 de limbi, conceptul universalității lingvistice restrângându-se până la limita dispariției. În consecință, atenția cognitiviștilor ar merita-o diversitatea manifestată de limbi la nivel fonetic, de sens si structuri sintactice, care reprezintă unicitatea sistemului nostru comunicativ ca specie, drept unul fundamental variabil la toate nivelurile (Evans and Levinson, 2009: 429). Este interesantă, în acest sens, remarca lui E.Coseriu cu mai mult de două decenii: ”Ni se pare, în consecință, că a sosit momentul să ne întrebăm care este sensul, care sunt posibilitățile și limitele cercetării universaliilor şi dacă aceasta nu este cumva, sub diferite aspecte, o căutare a Sf. Graal: tocmai a unui graal ce nu va fi găsit niciodată, deoarece fie că nu există, *fie că nu poate fi găsit acolo unde este căutat*.” (Coseriu, 2003: 16; evidențierea ne aparține), remarcă făcută în preambulul propriei teorii edificatoare a universaliilor. Un alt aspect conex, unde se intersectează viziunile cognitiviștilor tradiționali și cele coșeriene și unde, după părerea cercetătorilor, abordarea integrală coșeriană contribuie la reconstrucția studiilor cognitiviste, cel puțin (nord-)europene, este legat de soluționarea unor probleme critice la interfața limbii și cogniției,

legate de universalitatea pre-lingvistică a schemelor imagistice propuse în teoria embodimentului/ al corporalității și a rolului secundar al limbii în cunoaștere (Faur, 2009, Faur, 2019). Astfel, Jordan Zlatev, reprezentant al semioticii cognitive, constată că lingvistica nu ar fi ajuns la o stare atât de fragmentată, dacă aproximativ o jumătate de secol în urmă ar fi urmat direcția propusă de Coșeriu și nu de Chomsky (Zlatev 2011: 132). Însă, după cum menționează E.Faur, nici semiotica cognitivă nu a ajuns încă la o definire a semnificațiilor lingvistice prin prisma conceptului coșerian central de creativitate lingvistică (Faur, 2019: 56).

Semnificațiile lingvistice au un rol deosebit în raport cu universaliile. Conform lui E.Coșeriu, universaliile lingvistice ”trebuie examinate în limbajul însuşi şi nu în afara lui. Nu e cazul să le căutăm în lingvistică, dat fiind că aceasta poate fi, în mod artificial, universalistă; şi nu trebuie să le căutăm nici în realitatea desemnată, dat fiind că această identitate a realităţii este admisă de la bun început. Cu atât mai puțin trebuie să le căutăm într-o gândire concepută apriori ca fiind „universală”. (Coseriu, 2003: 43). Analizând problema universalității din perspectiva coșeriană, Klaas Willems consideră că cele două serii de distincții – trei niveluri de conținut și trei tipuri de universalii – sunt instrumentale în discuțiile din cadrul tipologiei funcționale pentru argumentarea că aspectul semantic servește drept bază pentru comparația limbilor, în timp ce categoriile lingvistice sunt caracteristici ale limbilor concrete. Respingând argumentul traductibilității la baza universalității, susținut de unii lingviști (a se vedea Haspelmath, 2007), K.Willems constată că distincția coșeriană dintre cele trei tipuri conținutale (denumite în engl. *knowledge* și în traducerea română *competențe*[1]) - elocuțional, idiomatic, expresiv – ajută să se facă diferența dintre ce este comun (universal) la nivel elocutiv (realității extralingvistice) și expresiv (conținutul discursiv, situațional) din perspectiva traductibilității, pe de o parte. și universaliile lingvistice, care sunt în afara problemei traductibilității, limbile fiind comensurabile în baza semnificației idiomatice, pe de altă parte (Willems, 2016: 6).

Recunoașterea semanticului la baza comparabilității limbilor stă și la baza teoriei influente elaborate de Anna Wierzbicka. Cercetătoarea consideră limba/limbajul un fenomen socio-cultural, instrument pentru producerea semnificațiilor specifice fiecărei limbi, care reflectă prin sine un anume ”tablou al lumii”. Metalimbajul semantic natural (cunoscuta teorie NSM), în special primitivele semantice elaborate de A. Wierzbicka și discipolii săi, servesc pentru a descoperi universalismul unor concepte, care stau la baza variabilității lingvistice (Wierzbicka , 1999; Goddar, 1999). Lucrările cercetătoarei au impulsionat multe studii contrastive, bazate pe universalii semantice propuse.

Deși abordată de pe platforme teoretice diferite, conceptualizarea a devenit obiectul multor studii care urmăresc cum un concept, presupus universal, se realizează în limbi concrete, reflectând modul specific prin care diferite comunități percep realitatea, atât sub aspect cultural, cât și psihologic.

Pentru a ilustra noțiunea de universalitate, deseori cercetătorii fac referință la relația de posesie. Aplicând abordarea coșeriană, K.Willems constată că acest concept este unul elocutiv, întrucât poate fi conceptualizat de toți vorbitorii, iar diferența între limbi constă în faptul dacă el poate ajunge să fie codificat formal în limbi sau nu. În cazul doi, relația de posesie are desemnare, dar nu și semnificat. În cazul codificării formale (lexicale sau gramaticale), poate fi analizat conținutul idiomatic al acestui concept în limba respectivă (Willems, 2016).

În propriile noastre cercetări funcțional-tipologice de asemenea am considerat POSESIA drept categorie conceptuală universală, modul de codificare formală a căreia prezintă paterne (tipuri)

[1] Menționăm aici diferențele la traducerea în diferite limbi a termenilor utilizați pentru descrierea a ceea ce stă în spatele distincției dintre desemnare, significat și sens. După Cristinel Munteanu, acestea sunt trei tipuri de **conținut** lingvistic: ,”*desemnarea* (referința la realitatea extralingvistică), *semnificatul* (conținutul din limbă, dat exclusiv de aceasta) și *sensul* (conținutul unui act lingvistic, al unui discurs / text)” (Munteanu, 2010, 117). În engleză aceasta e **cunoaștere** (knowledge) la baza celor trei tipuri de cunoaștere semantică (după Willems, 2016), denumite în engleză, respectiv, pe niveluri, *designation* (elocutional knowledge), *meaning* or signifie” (idiomatic knowledge) și *sense* (expressive knowledge), așa cum apar ele în varianta engleză a lucrării lui E.Coșeriu *Lecții de lingvistică generală*. În traducerea română a acestei publicații, acestea sunt **competențe** (Coșeriu,147). Utilizarea acestui termen este determinată, în special, de distincția făcută anterior între diferitele perspective asupra limbii: ca *activitate* (creatoare), ”o cunoaștere dobândită ca atare (”învățată”)”, ”tehnică (”potentă”, *competență*) și ca produs (ibid, 146).

recurente, cel puțin în limbile indo-europene pe care le-am studiat mai aprofundat (Cincilei, 1990). Datele analizate ne-au permis să presupunem că această categorie pare să aibă și care are ca bază conceptuală experiențială stăpânirea unui obiect fizic (*casa mea*, *mașina mea*) și care, prin extindere metaforică, include atât lucruri din universul exterior mai apropiat sau mai îndepărtat al omului (*școala mea, țara mea*), cât și cele din universul lui interior (relație partitivă drept subcategorie conceptuală - *mâna mea, inima mea*)

Deseori considerată în corelație cu existențialitatea și locația cu care are tangențe formale și un spațiu operațional ca o rețea onomasiologică semantic (în termenii lui Koch, 2012), POSESIA este o categorie autonomă, care reprezintă relația fundamentală a omului cu lumea. Ambele categorii conceptuale – existențial-locativă și cea de posesie – demonstrează posibilități proprii de selectare a perspectivei din care este actualizată relația dintre cele două entități și posibilități specifice de lexicalizare a acestor perspective (Cincilei 1990, 1996, 2018):

(i) comunicarea despre existența unui obiect (topic) într-un spațiu fizic explicit sau implicit (comentariu) (în engleză semnalat de construcția *there* is) vs. localizarea într-un spațiu (topic) a unui obiect (comentariu); limbile analizate, indiferent de tip, utilizează aici verbul *a fi,* precum și verbe mai specifice ca *a exista*, *a se afla, a se găsi, a se întâlni,*

(ii) codificarea posesiei din perspectiva posesorului X (topic), care stăpânește un obiect (în sens larg) Y(comentariu) vs. perspectiva obiectului posedat Y, care aparține posesorului Y; pentru cele două sensuri posesive sub-categoriale; verbul *a poseda,* care permite inversarea perspectivei relației prin mijloace pur gramaticale, diatezale, este simptomatică în acest sens, din care motiv unii cercetători asociază schimbarea de perspectivă în relația de posesie (posedare vs. apartenență) cu o alternanță diatezală.

Caracterul antropocentric prin excelență al acestei categorii se manifestă prin faptul că: (a) în foarte multe limbi există unități posesive specializate, care determină obiectul posedat Y în raport cu posesorul X (de exemplu, pronume posesive, unități pronominale proclitice/enclitice etc.) și (b) această relație poate fi prezentată, la nivel sintactic, atât prin unități atributive, ca parte a informației presupus cunoscute sau ușor de inferat (prezumpție pragmatică), cât și prin unități predicative, când relația de posesie constituie aserțiunea propoziției. În cazul doi, cel puțin în limbile indo-europene, au fost identificate două tipuri de paterne lexico-sintactice distincte – HABEO vs. MIHI EST(în termeni latini) și două tipuri de limbi, respectiv. Ca și în cazul construcțiilor atributive, cele două tipuri de paterne predicative permit extensiunea conceptuală de la stăpânire fizică spre alte relații antropocentrice, quasi-posesive, fiecare limbă utilizând tipul predicativ dominant, fără a exclude posibilitatea unor manifestări ale tipului opus, ca și în cazul altor tipologii cunoscute (de exemplu, tipologia paternelor lexicale de conceptualizare a mișcării și integrare a evenimentelor a lui L.Talmy).

Variabilitatea codificării posesiei la nivel de conținut idiomatic este determinată de ceea ce limbile preferă să codifice formal pe mai multe dimensiuni. De exemplu, aspectualitatea asociată cu posesia poate produce verbe cu componenta incoativă sau terminativă – de exemplu, *a cumpăra/a vinde.* Opoziția alienabil/inalienabil se poate manifesta cu diferit grad de obligativitate în diferite limbi și selectiv, cu categorii diferite de referenți. De exemplu, în engleză, cu somatismele este utilizat pronumele posesiv – *She raised her eyes* - și nu articolul hotărât, care ar semnală o înstrăinare. În română, în cazul relației partitive, de asemenea pot fi observate diferențe structurale, ca de exemplu *Mi s-a rupt un nasture la palton*, dar *Acesta e un nasture de la/*la palton*. În unele limbi mai ”exotice”, distincția alienabil/inalienabil este una obligatorie, de ordin morfo-sintactic.

În contextul reprezentării relației posesive subcategoriale partitive, cu X-persoană și Y-somatism, putem observa că predicatele *a ave*a sau *a fi* (în funcție de tipul limbii) se utilizează atunci, când Y este însoțit de un element rematic cantitativ sau calitativ, sau când se comunică despre prezența unei stări fiziologice patologice, inclusiv localizate într-un organ– engl. *X has fever/a headache,* rom. *X are febră/dureri de cap* vs. *у X лихорадка/головные боли.* Când însă accentul comunicativ se deplasează de pe constatarea relației posesive pe aspectul procesual, sunt utilizate predicate specifice, cu deplasarea elementului Y în poziția de temă actualizată (exprimată prin $N_{om.}$) și a elementului X ca temă de fundal, generală (accentuată prin poziția sintactică inițială, chiar

dacă exprimată prin $A_{cc.}$ sau atributiv) – rom. *Mă doare capul,* engl. *My head aches,* în rusă statutul morfo-sintactic al elementelor X și Y rămânând neschimbat. Este interesant de remarcat cum variază conceptualizarea situațiilor, în care persoana este afectată de o durereun disconfort sau o stare patologică localizată într-o parte a corpului, atât între limbi – dacă în română putem spune *mă doare gâtul,* dar și *mă doare în gât, am înghețat la mâni/la picioare,* în rusă doar putem spune *у меня болит горло, у меня замерзли руки / ноги.* În general, conceptul de DURERE prezintă un de interes sporit din perspectiva codificării relației posesive partitive, de rând cu alte concepte legate de universul intern al omului.

Bibliografie:

CINCILEI, Cornelia, 1990, ”Типология категории посессивности”, Chișinău, Știința.

CINCILEI, Cornelia, 1996, ”Поле посессивности и посессивные ситуации” in *Теория функциональной грамматики* (ред. А.В.Бондарко) Глава: Посессивность. Санкт-Петербург, p.100-117.

CINCILEI, Cornelia, 2018, ”Conceptualizarea relației de posesie din perspectiva tipologiei cognitive”, in *Actele Conferinței științifice cu participare internațională consacrată dr. hab., prof. univ. Ion Dumbrăveanu cu ocazia aniversării a 80-a de la naștere ”Probeleme de romanistică și comunicare interculturală”,* Tomul II, Chisinău, p.172-176.

COŞERIU, Eugeniu, 1995, *Introducere în lingvistică*. Traducere din limba spaniolă de E. Ardeleanu şi E. Bojoga, Cluj.

COȘERIU, Eugen, 1987, ”Universaliile limbajului (și celelalte)”, in.: *DACOROMANIA*, seria nouă, VII-VIII, 2002-2003, Cluj-Napoca, p. 15-45. Text preluat din Eugeniu Coseriu. *Gramatica, senamtica, universals. Estudios de linguistica funcional* . Madrid, Gredis, p.148-205.

CROFT, Williams, 1990, *Typology and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.

EVANS, Nicholas, LEVINSON, Stephen C., 2009, The Myth of Language Universals: Language Diversity and its Importance for Cognitive Science”, in *Behavioral and Brain Sciences* 32 (5), p. 429–448.

GODDARD, Cliff, 1999, ”Building a Universal Semantic Metalanguage: The Semantic Theory of Anna Wierzbicka”, in *RASK,* 9-10, p. 3-35.

FAUR, Elena, 2009, ”Integral Semantics and Conceptual Metaphor: Rethinking Conceptual Metaphor Within an Integral Semantics Framework”, in *Journal of Cognitive Semiotics,* V(1-2), p. 108-139.

FAUR, Elena, 2019, ”Eugeniu Coșeriu și noua direcție în studiile cognitiviste”, in *Limba română*, nr. 3(253), p. 51-63.

GREENBERG, Joseph, 1963, ”Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements”, in *Universals of Language*. J. Greenberg ed., London: MIT Press, p. 73-113.

HASPELMATH, Martin, 2010, ”Comparative Concepts and Descriptive Categories, in ”*Crosslinguistic Studies*.” *Language* 86 (3), p. 663–687.

KOCH, Peter, 2012, ”Location, existence, and possession: A constructional-typological exploration”. *Linguistics* 50(3), p. 533–603.

MUNTEANU, Cristinel, 2010, ”Lingvistica integrală ca Organon pentru cercetările privind limbajul”, in *Limba română*, nr. 11-12(185-186), p.110-123.

WIERZBICKA, Anna, 1999, ”Emotional Universals”, in *Language Design*, vol. 2, 1999, p.23-69.

WILLEMS, Klaas, 2016, ”The Universality of categories and meaning: a Coserian perspective”, in *Acta Linguistica Hafniensia, International Journal of Linguistics*, Volume 48, 2016 - Issue 1: *Substance and Structure in Linguistics*, p. 110-133.

ZLATEV, Jordan, 2001, ”From Cognitive to Integral Linguistics. Learning from Coseriu’s Matrix”, in *Intellectica: Cognitive Linguistics: a Critical Exploration*, nr. 56, p. 125-147.